

ОЗНАКИ МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЙ, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬ СПОНУКАННЯ

Мясоєдова С.В.

Харківський державний педагогічний ніверситет ш. Г.С. Сковороди

Існують різні точки зору на те, яка мовленнєва ситуація являє собою спонукальну. Це пов'язано з уявленням про її учасників, передусім про те, кого можна розглядати як потенційного виконавця спонукуваної дії. Багато з дослідників вважають спонукальною тільки ту ситуацію, коли названу мовцем дію покликаний виконати адресат мовлення (О.В. Ісачепко, М. У. Каранська, Р.М. Новичкова, Н. В. Швидка). У цих працях представлено вузьке розуміння спонукальності. У широкому ж розумінні цього явища виконавцем названої мовцем дії може бути:

- 1) слухач (слухачі);
- 2) мовець і слухач (слухачі);
- 3) людина (люди), що не бере (не беруть) участі в діалозі;
- 4) слухач (слухачі) і людина (люди), що не бере (не беруть) участі в діалозі;
- 5) мовець, слухач (слухачі) і людина (люди), що не бере (не беруть) участі в діалозі;
- б) мовець (у ситуації внутрішнього діалогу).

У роботі - прийнятий широкий погляд на явище спонукальності. Спонукуванням є відношення, яке відображає волюнтативні стосунки між мовцем, який називає дію, що її необхідно виконати (не виконати), і слухачем, який повинен забезпечити її виконання (невиконання).

Типовою спонукальною ситуацією є та, де виконавцем названої мовцем дії покликаний (покликаний) бути адресат (адресати) висловлення, оформленого як пряме або як непряме спонукування, наприклад:

Чого ж ви сидите? Пішли б укупі кудись на вигін або в гай над річку та й заспівали б (Леся Українка);

Може, на другий рік у мене роботу візьмете? (Б. Лепкий).

Поширеними слід визнати також ситуації заклику до спільної дії, виконавцями якої будуть не тільки слухач (слухачі), а й сам мовець, наприклад:

Побігли! [— сказав він і вони побігли] (Вал. Шевчук);

-Голосувати, [руки було піднято] (О. Гончар);

Прозриш ж? [Люди ми чи ні?] (М. Вінграновський).

Ситуація спонукування може бути комбінованою, коли мовленнєвий акт - заклик до спільної дії - сполучається з іншим актом - спонукуванням слухач-¹ (слухачів) до самостійної діяльності, наприклад:

[Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесіної руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:]

Ну, ви йдіть, мабуть до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки (М. Хвильовий).

Це речення містить два спонукальних висловлення: наказ Сірку й Валентину йти до пароплава й запрошення Лесі стати з Топченком у чергу, щоб купити квитки. Той факт, що висловлення *Ми станемо в чергу і купимо квитки* --

це дійсно спонукання, а не Лесине бажання, впливає із сюжету оповідання, де Топченко - ревізор, який залицяється до Лесі, дружини свого підлеглого Валентина.

У ситуаціях, коли висловлення передбачає в ролі агенса не слухача, а третю особу, має місце подвійне або опосередковане спонукання. На це явище вказувалося в роботі Л.В. Бережан, яка назвала його «непрямим» спонуканням - через його опосередкованість третьою особою. Мовець, повідомляючи слухачеві про необхідність виконання дії кимось іншим, спонукає його бути посередником між ним і виконавцем дії - повідомити третю особу про свою волю й тим самим спонукати її виконати дію. Наприклад:

[Води в графині нема.] Хай набере з крана (М. Хвильовий) -

пор. Я хочу, щоб ти передав йому, що води в графині нема й тим самим спонукав набрати води з крана; Сподіваюся, мені дадуть коні, щоб довести прилади і книжки? (Вал. Шевчук) -

пор.: Я хочу, щоб ви наказали своїм слугам дати мені коні, щоб довести прилади і книжки;

Якщо встрінеш, скажи йому, хай приходить (Гр. Тютюнник) -

пор. Я хочу, щоб ти передав йому, щоб він прийшов до мене.

Спонукання здійснюється в таких випадках у двох мовленнєвих актах. Це явище відоме в семантичному синтаксисі як факт наявності в змісті висловлення модусу в модусі. У розглянутих реченнях воно виявляє себе як спонукання в спонуканні: *Я спонукаю тебе, щоб ти спонукав його, щоб він виконав дію.* Таким чином, у реченнях цього типу маємо здійснюване мовцем спонукання співрозмовника до спонукання якоїсь третьої особи виконати певну дію.

У реальних висловленнях української мови усі три семантичні компоненти (обидва спонукальні й диктумний), як правило, не бувають експліковані в самостійних предикативних частинах речення за допомогою слів *спонукати, просити, вимагати* і т. ін. Спонукання вони можуть також виражати за допомогою граматичних категорій та в різні непрямі способи. Так, у висловленні:

Попрохаєте Василя, щоб дав вам селянську одягу (В. Винниченко) - спонукальний модусний компонент, виражений граматично у формі майбутнього часу «*попрохаєте*», яка набуває значення імперативу: *Я спонукаю вас [попрохати Василя, щоб дав вам селянську одягу].* Змістовий компонент *попрохати* є спонуканням до диктуму *дати селянську одягу: Василю, я прошу тебе, [щоб ти дав мені селянську одягу].* Що ж до власне диктуму, то він репрезентується підрядним реченням - трансформом якого може бути інфінітивне словосполучення:

Попрохаєте Василя дати вам селянську одягу.

Переказування спонукання пов'язане з авторизацією, тобто посиленням нс. ініціатора волевиявлення:

Дядьку, дядьку! Кажали тітка Полька, щоб ви додому йшли, ваші гості з Харкова приїхали (Гр. Тютюнник).

Опосередкованим спонукання буває тоді, коли ініціатор волевиявлення не дорівнює мовцеві, оскільки волевиявлення відбувається в двох мовленнєвих

актах. У першому тітка Полька висловлює свою волю щодо виконання дії третьою особою. У другому волю ініціатора волевиявлення переказує потенційному виконавцю дії посередник (у першому мовленнєвому акті вік слухач, а в другому - мовець). Спонування, що його належить здійснити слухачеві (*спонукай його йти додому*), є модусом стосовно дії того, кого він буде спонукати (*нехай він йде додому*), й водночас диктумом, на який спроектовано спонування мовця (*я спонукаю тебе за дорученням тітки Польки*).

Якщо, відповідно до задуму мовця, у здійсненні опосередковано спонукуваної дії буде брати участь, крім адресата, ще хтось інший, то другий мовленнєвий акт буде закликком до спільної дії, наприклад:

Так тому й бути: благословляю... коли не бреше і сурйозно наміряється оженитись (М. Хвильовий) -пор. *Передай йому, що я дозволяю вам одружитися — Одружуйтесь.*

Оскільки дозвіл одружитися адресований у цій ситуації тільки дочці, хоча стосується він також її нареченого, то очевидно, що мовець передбачає, що нареченому буде повідомлено про дозвіл матері: *Мати нам дозволила одружитися, що по суті буде закликком до спільної дії Давай одружимося.*

Подвійне чи опосередковане спонування можливе також у ситуаціях заклику до спільної дії мовця, слухача й особи (осіб), що не бере (не беруть) участі в розмові, наприклад:

[Карпо знов нахиляється до парубка, що вигортав полову з-під машини].

А як не схочить сьогодні заплатити усім, кидати зараз же, всім роботу... [До одного! А як буде хто... тес... значить, не пристають до нас, під ребра - й амінь...] (В. Винниченко).

У цьому випадку мовець планує змову проти роботодавця, тому він інформує про свої плани тільки одного з потенційних виконавців дії (*парубка, що вигортав полову з-під машини*) і передбачає, що той повідомить про це інших, закликаючи їх до спільної дії.

Адресатом спонування може бути сам мовець у випадку автокомунікації, внутрішнього діалогу, коли мовець звертається зі спонуванням до самого себе, як у прикладі:

[Астрономові здалося, що блукає він уже роки...} « Треба таки йти,[- гадав він. - Рано чи пізно я натраплю на село. Там можна буде переїсти й спочити,] головне, подолати цю кляту дорогу!» [Астроном засунув вузькі долоні в рукави і, притупуючи, побіг] (Вал. Шевчук).

Як зазначає І.І. Ковтунова, звернення до себе - це не монолог, а діалог між різними аспектами людського я. Такий внутрішній діалог характерний для людей з розвиненою самосвідомістю. Спонування виходить від найвищого Я -Совісті, Розуму, Етичної свідомості й адресовані вони тому я, що взаємодіє із зовнішнім світом, [75, 64-65]. Приклад підтверджує це положення: *Як страшно тут, як темно! Там радіють, А тут... Тікати краще відсіля, -Вернусь додому, там дізнаюсь правди І вип 'ю вже гіркот до останку*

(В. Самійленко).

Отже, злиття суб'єкта й адресата мовлення в таких випадках є суто зовнішнім, вони хоча й тотожні, все ж різні за своєю роллю учасників внутрішнього діалогу. «Якщо в такого роду випадках можна говорити про роздвоєння, то про таке роздвоєння, коли дві різні сторони я людини не стають незалежними, не відособлюються одна від одної, але вступають в активну взаємодію - діалог» [75, 65], як-от:

[Крізь віконце лилася блідава, мов нежива, ніч, і домовика потягло на світло зір... « Мене зачарувала ця дорога, думав далі домовик. — А коли домовиків зачаровують дороги, стаються нещастя.] Домовики мусять думати про дім, а не про дороги» (Вал. Шевчук).

Мовець може також дорівнювати агенсу, тобто виконувати дію, стосовно якої здійснюється спонукання. Так буває тоді, коли він порушує правила рольового спілкування й бере на себе обов'язки адресата спонукання. Це можна пояснити на такому прикладі. Усім відома ситуація, коли конференсьє під час концерту проголошує ім'я музиканта й робить невідворотним його виступ. Іншими словами, повідомлення про його виступ спонукає музиканта вийти на сцену й грати. Традиційно ролі конференсьє й музиканта виконують різні люди. Якщо ж обов'язки конференсьє виконує сам музикант, то, проголошуючи виступ як конференсьє, він є і тим, хто спонукає до дії, і її виконавцем, пор.:

[А на сцені стояв уже тип. Він узяв на себе ролью й конференсьє.]

- Відомий балалаєчник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого Санкт-петербурзького Андрєєва: «Світ місяц ясний».

[Тип оголосив як конференсьє, і взяв балалайку як артист] (М. Хвильовий).

Для формування спонукального значення релевантний не тільки склад учасників мовленнєвого спілкування, а й характер цих учасників: соціальні ролі мовця й слухача, їхні особисті стосунки, плани й бажання. Ці ознаки визначають характер спонукання й формують різні його відтінки.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. - М. Наука, 1976. - 383 с.
2. Исаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке. //Русский язык « школе.-1957.- №6.-С. 7-14.
3. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. - К.: Либідь, 1995.
4. Ковтунова И.И. Позтический синтаксис. - М.: Наука, 1986. - 207 с.
5. Новичкова Р.М. Про контактоспрямоване функціонування імперативних форм //Мовознавство. - 1977.-№3. — с. 69-71.
6. Покройкова Н.И. К характеристике семантической структуры ситуации побуждения // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания (Межвузовский сборник научных трудов). - Л., 1985. - с.25-30.
7. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. - Харків, 1998. - 18 с.